

Helena Modrzejewska

Materiały do badań
nad życiem i twórczością aktora
II połowy XIX i początków XX wieku

Redakcja

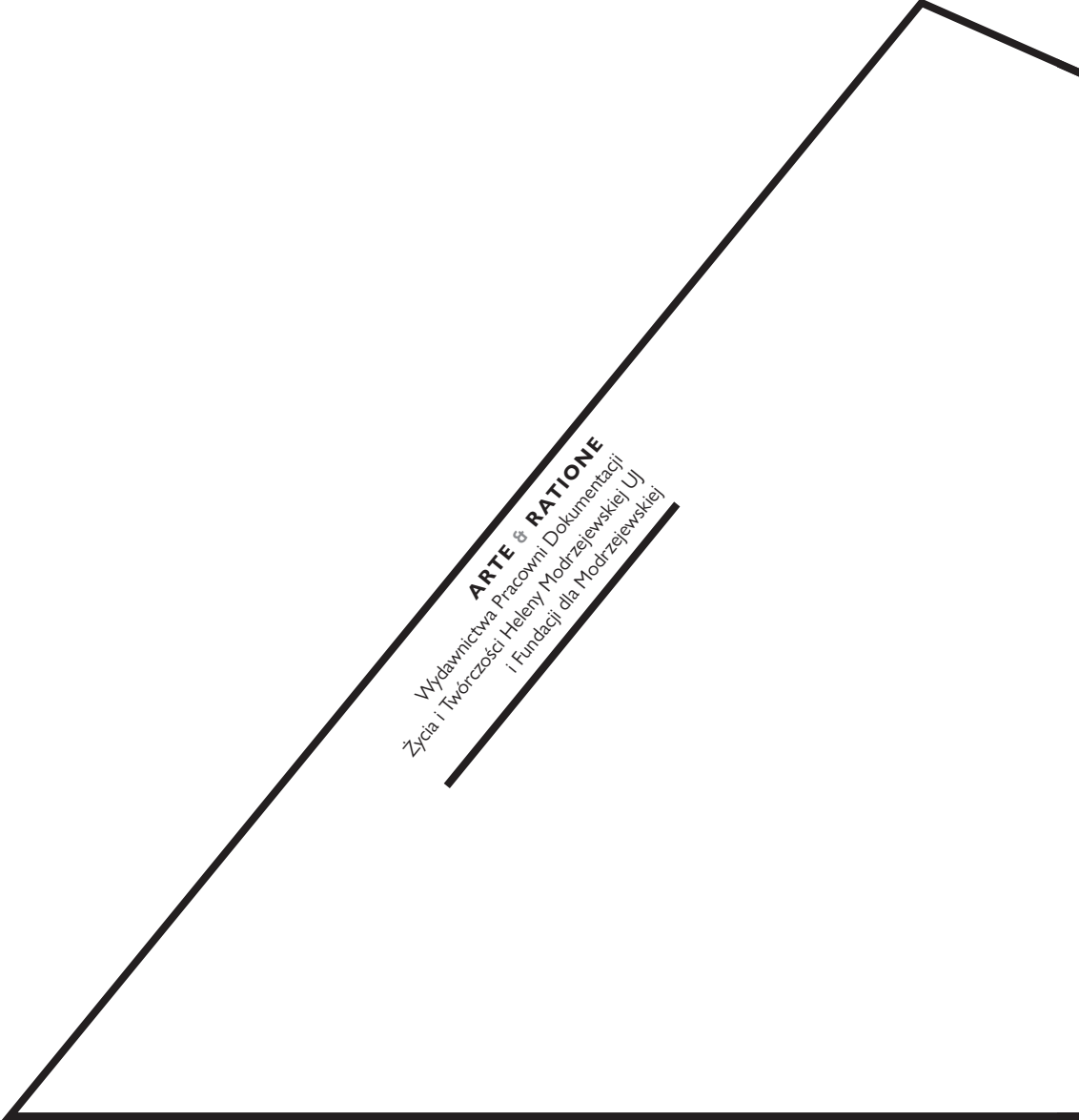
Alicja Kędziora

Emil Orzechowski

ARTE & RATIONE
Wydawnictwa Pracowni Dokumentacji
Życia i Twórczości Heleny Modrzejewskiej Uj
i Fundacji dla Modrzejewskiej

Helena Modrzejewska

**Materiały do badań
nad życiem i twórczością aktora
II połowy XIX i początków XX wieku**

ARTE & RATIONE
Wydawnictwa Pracowni Dokumentacji
Życia i Twórczości Heleny Modrzejewskiej UJ
i Fundacji dla Modrzejewskiej

Helena Modrzejewska

Materiały do badań
nad życiem i twórczością aktora
II połowy XIX i początków XX wieku

Redakcja
Alicja Kędziora
Emil Orzechowski

Copyright © by Pracownia Dokumentacji Życia i Twórczości
Heleny Modrzejewskiej i Fundacja dla Modrzejewskiej, 2022

Seria: Arte et Ratione. Wydawnictwa Pracowni Dokumentacji Życia i Twórczości
Heleny Modrzejewskiej i Fundacji dla Modrzejewskiej, t. 13

Redakcja naukowa serii: Alicja Kędziora, Emil Orzechowski

Rada naukowa: Jan Hyvnar, Dorota Ilczuk, Anna Kuligowska-Korzeniewska,
Małgorzata Leyko, Andrzej Linert, Piotr Marecki, Jan Michalik, Małgorzata Sternal

Sekretarz redakcji: Joanna Zdebska-Schmidt

Recenzja: dr Mariola Szydłowska

Redakcja: Agnieszka Adamczyk-Karwowska

Projekt okładki: Marta Jaszczuk

ISBN: 978-83-8138-728-6 (druk)

ISBN: 978-83-8138-729-3 (on-line, pdf)

<https://doi.org/10.12797/9788381387293>

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

Alicja Kędziora, Emil Orzechowski, <i>Wstęp</i>	I
Emil Orzechowski, <i>Dla kogo te oklaski?</i>	7
Dorota Jarząbek-Wasyl, <i>Modrzejewska i (nie)przyjaciele. W siódlach środowiskowej plotki</i>	23
Agnieszka Wanicka, „ <i>Pożerali ją oczyma</i> ”. <i>Kilka uwag o warszawskim doświadczeniu w życiu i twórczości Heleny Modrzejewskiej</i>	55
Anna Kuligowska-Korzeniewska, <i>Modrzejewska i Rapacki</i>	85
Barbara Maresz, „ <i>Mój pierwszy Romeo</i> ”. <i>Helena Modrzejewska i Bolesław Ładnowski</i>	109
Halina Waszkiel, <i>Helena Modrzejewska i Jan Królikowski</i>	157
Anna Jędrzejczyk, <i>Donia Sol, Lord Pilgrim i Aleksander hrabia Przędziecki. Prawda, zmyślenia, zagadki</i>	189
Jan Michalik, „ <i>Ściele się do stóp boskiej pani Heleny</i> ”. <i>Koźmian i Modrzejewska</i>	221
Tomasz Sobieraj, <i>Helena Modrzejewska i Józef Kotarbiński. Związki artystyczne</i>	245

Agnieszka Kowalska, <i>Kotarbińscy i Modrzejewska</i>	273
Anna Sobiecka, <i>Modrzejewska i Zapolska. Wokół prapremiery Jesien- nym wieczorem</i>	313
Alicja Kędziora, <i>Kobieta, która uczyła Modrzejewską. Jo Tucholska</i>	345
Dobrochna Ratajczakowa, <i>Piękno Modrzejewskiej</i>	367
Alicja Kędziora, <i>Religijność Modrzejewskiej w świetle źródeł amery- kańskich</i>	383
Marta Kłak-Ambrożkiewicz, „ <i>Teatr o tyle ma dla nas znaczenie...</i> ”	399
Dorota Jarząbek-Wasyl, <i>Michał Chomiński o Helenie Modrzejewskiej. Wypisy z Notat</i>	413
Alicja Kędziora, <i>Joanna Tucholska. Walka Modjeskiej o wstąpienie na scenę</i>	427
Alicja Kędziora, <i>Las Ardeński Modjeskiej</i>	439
Indeks nazwisk	455

Wstęp

Helena Modrzejewska – tytuł tego tomu jest oczywisty. A jest to już tom trzynasty z serii studiów poświęconych wielkiej artystce, niezwyklej kobiecie, ambasadorowi sprawy polskiej w świecie, wydanych przez Pracownię Badań nad Życiem i Twórczością Heleny Modrzejewskiej i fundację wspierającą te badania. Tom ma jednak i podtytuł: *Materiały do badań nad życiem i twórczością aktora II połowy XIX i początków XX wieku*, który wydać się może nieco zaskakujący. Dla jednych jako staroświecko-akademicki, dla innych – wręcz kokieteryjno-prowokujący. No bo i jakże to: sięgać po materiały źródłowe, gdy mamy już tyle książek opisujących i analizujących życie i artyzm Modrzejewskiej na przeróżne sposoby? Mający kilka wydań *Żywot Modrzejewskiej* Józefa Szczublewskiego¹ i *Starring Modjeska: On Tour in Poland and America* Beth Holmgren² to ujęcia

¹ J. Szczublewski, *Żywot Modrzejewskiej*, PIW, Warszawa 1975 i 1977, oraz *Modrzejewska. Życie w odślonach*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2009.

² B. Holmgren, *Starring Madame Modjeska: On Tour in Poland and America*, Indiana University Press, Indiana 2011.

syntetyczne, oparte na obszernych pracach materiałowych Marion Moore Coleman *Fair Rosalind: The American Career of Helena Modjeska*³ oraz almanachu *Helena Modrzejewska* Jerzego Gota i Józefa Szczublewskiego⁴. Podobne cechy ma pozbawiona aparatu naukowego, ale z pewnością godna uwagi opowieść Tymona Terleckiego pt. *Pani Helena*⁵. Ambicje zarówno monograficzne, jak i popularyzatorskie miała już zresztą pierwsza z polskich książek poświęconych aktorce: *Helena Modrzejewska* Franciszka Siedleckiego (1927)⁶. Jeszcze wcześniej jej fenomen próbowali opisać: w Anglii Mabel Collins w książce *The Story of Helena Modjeska (Madame Chlapowska)* (1883)⁷, a w Ameryce Jameson T. Altemus w publikacji *Helena Modjeska* (1883)⁸. Gdy dodać do tego edycje spisanych przez artystkę *Memories and Impressions (Wspomnień i wrażeń)*⁹, a także artykułów i wywiadów, korespondencji Chłapowskich¹⁰, opracowań monograficznych (np. *Helena Modrzejewska na scenie krakowskiej 1865–1869*¹¹; *Szekspir*

³ M.M. Coleman, *Fair Rosalind: The American Career of Helena Modjeska*, Cherry Hill Books, Cheshire–Connecticut 1969.

⁴ J. Got, J. Szczublewski, *Helena Modrzejewska*, PIW, Warszawa 1958, *Almanachy poświęcone najwybitniejszym artystom sceny polskiej*.

⁵ T. Terlecki, *Pani Helena. Opowieść biograficzna o Modrzejewskiej*, WL, Kraków 1991.

⁶ F. Siedlecki, *Helena Modrzejewska*, Związek Artystów Scen Polskich, Warszawa 1927.

⁷ M. Collins, *The Story of Helena Modjeska (Madame Chlapowska)*, W.H. Allen & CO., London 1883.

⁸ J.T. Altemus, *Helena Modjeska*, Ogilvie and Company, Nowy Jork 1883.

⁹ M.in. H. Modjeska, *Memories and Impressions of Helena Modjeska: An Autobiography*, The Macmillan Company, Nowy Jork 1910; H. Modrzejewska, *Wspomnienia i wrażenia*, przeł. M. Promiński, WL, Kraków 1957.

¹⁰ Między innymi: *Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego*, wybór i oprac. J. Got, J. Szczublewski, PIW, Warszawa 1965, t. I i II, *Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego*, zebrał i oprac. E. Orzechowski, WUJ, Kraków 2000, *Modrzejewska/Listy. Korespondencja Heleny Modrzejewskiej i Karola Chłapowskiego 1859–1914*, oprac. A. Kędziora, E. Orzechowski, PIW, Warszawa 2015, t. I i II.

¹¹ *Helena Modrzejewska na scenie krakowskiej 1865–1869*, red. T. Bukowski, J.P. Gawlik, J. Got, WL, Kraków 1956.

*Modrzejewskiej /Modjeska's Shakespeare*¹²), wreszcie wierszy poświęconych artystce, wydać się może, że trudno jeszcze wnieść coś nowego do wiedzy na temat jej życia i twórczości. A jednak nie straciła aktualności konkluzja artykułu *Kłopoty z Modjeską*, opublikowanego przez „Pamiętnik Teatralny” w roku 1995: „[...] w badaniach nad Modjeską został popełniony grzech zaniedbania na poziomie pierwszego etapu procesu badawczego – gromadzenia dokumentacji, analizy źródeł”¹³.

Jerzy Got we wstępie do *Heleny Modrzejewskiej na scenie krakowskiej 1865–1869*, wprowadzając w problematykę zespołu teatru krakowskiego jesienią 1865 roku, zanotował:

Zespół zebrany przez Skorupkę i Jasińskiego składał się w przeważającej ilości z sił młodych, mało dotąd znanych. Spośród nich niektóre nazwiska miały jednak zajaśnieć najpiękniejszym blaskiem wielkiego artyzmu. Nazwiska te, to Wincenty Rapacki, Antonina Hoffmann, Bolesław Ładnowski, Feliks Benda i – Helena Modrzejewska¹⁴.

Kolejne lata życia i kariery scenicznej sprowadziły na drogę artystki kolejne osoby, które na stałe wpisały się w historię, czy to ze względu na własne dokonania czy to jedynie z powodu znajomości z wybitną aktorką. W niniejszym tomie uczestnicy organizowanych od kilku lat seminariów urodzinowych artystki w Muzeum Narodowym w Krakowie – Dom Jana Matejki wraz z zaproszonymi gośćmi kontynuują wątki zawodowych i prywatnych przyjaźni Modrzejewskiej, ich wpływu na kształt sztuki aktorki, jej artystyczną indywidualność i światopogląd, tradycyjnie dorzucając na koniec kilka nieznanych dotąd lub znanych niedostatecznie materiałów źródłowych. Cenne wydają się zwłaszcza te relacje, które pozwoliły Modrzejewskiej „[...] wielki talent ujęty w chwiejne jeszcze

¹² *Szekspir Modrzejewskiej. Modjeska's Shakespeare*, wybór i oprac. A. Kędziora, Attyka, Kraków 2015.

¹³ E. Orzechowski, *Kłopoty z Modjeską*, „Pamiętnik Teatralny” 1995, t. 44, z. 3–4(175/176), s. 396.

¹⁴ J. Got, *Helena Modrzejewskiej lata krakowskie* [w:] *Helena Modrzejewska na scenie krakowskiej...*, dz. cyt., s. 10.

i często niewystarczające ramy stylu »prowincjonalnego«¹⁵ oszlifować i wynieść na szczyt nie tylko polskiego aktorstwa. Oprócz aktorów Wincentego Rapackiego, Bolesława Ładnowskiego, Jana Królikowskiego, od których artystka tyleż się uczyła, co i oni od niej, ważni są także ci bohaterowie, których rola w karierze Modrzejewskiej była nie tyle aktorska czy dramaturgiczna (jak chociażby Gabrieli Zapolskiej), co administracyjna. Osoby Aleksandra Przeddzieckiego, Stanisława Koźmiana, Lucyny i Józefa Kotarbińskich, przypomniane przez Annę Jędrzejczyk, Jana Michalika, Tomasza Sobieraja i Agnieszkę Kowalską, w równym stopniu co aktorzy tworzyły znany obecnie wizerunek Modrzejewskiej. Do szczegółowo zbudowanego, głównie monumentalną biografią Józefa Szczublewskiego¹⁶, obrazu aktorki prelegenci seminarium urodzinowego A.D. 2021 dopisali kolejne karty bogatej historii Modrzejewskiej, nierzadko demaskowali wcześniej powtarzane wątki, uznane przez kolejnych, po Szczublewskim, badaczy za pewniki, sięgali po nieznane źródła i reinterpretowali znane, lecz uproszczone czy nawet zafałszowane (także przez samą aktorkę) fakty, obalali legendy – powtarzając za Ireną Sławińską – ujawniali „[...] mechanizmy powstawania mitów, ich różnorodne uwarunkowania, przemiany, rozrost i uwiąd”¹⁷. Tyleż istotne bowiem, co dekonstrukcja mitów teatralnych i legend aktorskich, jest pytanie o ich narodziny.

Jerzy Got zauważył, że:

Niewątpliwie śmieszne byłoby twierdzenie, że marzec 1869 zamknął edukację sceniczną Modrzejewskiej. [...] Nawet w latach późniejszych, w czasie przyjazdów na gościnne występy z Ameryki, z jednej takiej wizyty na drugą zmieniały się, rozszerzały i wzbogacały środki wyrazu, którymi posługiwała się w tej samej roli¹⁸.

¹⁵ Tamże, s. 13.

¹⁶ J. Szczublewski, *Żywot...*, dz. cyt., 1975.

¹⁷ I. Sławińska, *Wstęp* [w:] *Wśród mitów teatralnych Młodej Polski*, red. I Sławińska, M.B. Stykowa, WL, Kraków 1983, s. 5.

¹⁸ J. Got, *Heleny Modrzejewskiej...*, dz. cyt., s. 13–14.

W polskich badaniach nad twórczością aktorki amerykańscy, angielscy, czescy partnerzy sceniczni Modrzejewskiej nadal pozostają kręgiem poruszonym marginalnie, choć jak się wydaje, wkład Edwina Bootha, Otisa Skinnera czy Maurice'a Barrymore'a w sztukę aktorską Modrzejewskiej jest równie duży, a – zważywszy na ilość lat spędzonych przez nią w Ameryce – być może nawet większy niż rodzimych artystów. Niestety w naszej serii ci bohaterowie pojawiają się także jedynie w epizodach. Na razie. Niedoskonałością studiów amerykańskich nad życiem i twórczością Modrzejewskiej jest skupienie się na zaoceanicznym etapie kariery aktorki i przyjęcie tamtejszej perspektywy badawczej, w tym także metodologicznej. Jakby talent Modrzejewskiej narodził się dopiero z chwilą postawienia przez nią po raz pierwszy stopy na nowojorskiej ziemi. Polskie badania nierzadko grzeszą wybitnie rodzimą perspektywą, z pominięciem późniejszych dokonań aktorki lub potraktowaniem ich ogólnikowo. Życie wybitnej szekspirystki nie powinno – a wydaje się, że często tak właśnie się dzieje – rozpadać się na polską Modrzejewską i amerykańsko-angielską Modjeską. Nie sposób rozpatrywać dokonań artystki po 1876 roku, nie uwzględniając bagażu doświadczeń z ziem polskich i nie warto się nawet zabierać za próbę zrozumienia fenomenu artystycznego pierwszych piętnastu lat jej twórczości bez perspektyw, jakie otwierały się przed nią po przekroczeniu granic kraju, który nawet nie miał państwowości. Ambicje i plany Modrzejewskiej, jej świadomość swego rodzaju elitarności teatru polskiego także w negatywnym sensie, świadomość prowincjonalności Polski w kontekście kulturowych dokonań Europy Zachodniej, pomimo głębokiej miłości i oddania ojczyźnie, ukształtowała artystyczną i światopoglądową osobowość aktorki w równym stopniu, co jej doświadczenia wyniesione z głównych scen w kraju. Dla tej osobowości gorset, który tworzyły granice artystyczne, jak również polityczne, obyczajowe i społeczne, stał się zbyt ciasny. Dusił ją równie mocno, jak doświadczenia, od których nie tyle chciała uciec – pamięć o nich czyniła ją silniejszą – ile się ich wstydziła. Pierwsze lata pracy zawodowej i wydarzenia w życiu osobistym z konieczności uczyniły ją taką, jaką chyba nigdy nie chciała być. Tym większa determinacja w świadomym budowaniu własnej kariery i pozycji w teatrze i poza nim.

Równie ważny jak bohaterowie jest kontekst, który tworzą i w którym działają. Kraków lat 60. XIX wieku (zob. w niniejszym tomie artykuł „*Teatr o tyle ma dla nas znaczenie...*”), Warszawa lat 70. (*Modrzejewska i (nie)przyjaciele...* oraz „*Pożerali ją oczyma*”...), Londyn lat 80., miasta i miasteczka Ameryki, metropolie i prowincja Stanów Zjednoczonych. Każdy z tych ośrodków i wiele innych, tutaj niewymienionych, z własnym DNA – świadomą bądź intuicyjną polityką kulturalną, historyczną i ekonomiczną, z własną cenzurą, włodarzami, kreatorami przestrzeni społecznej i towarzyskiej – miał swój udział w decyzjach i wyborach Modrzejewskiej na różnych płaszczyznach. Stosowane przez badaczy metody dotyczące szeroko pojętego społecznego kontekstu badanej postaci, oparte na analizie subiektywnych samoświadectw, dokumentów osobistych, stojących nierzadko, jak w przypadku badania plotek środowiskowych, na granicy storytellingu, analizy prasoznawczej czy ikonograficznej, tworzą szerokie historyczne kulisy działalności aktorki (*Dla kogo te oklaski?*). Irena Sławińska wspomina „casus Modrzejewskiej” w obliczu zmiany modelu gwiazdy, pisząc o konieczności przekształcenia przez aktorkę nie tylko stylu gry, lecz także „osobowości aktorskiej.”¹⁹ Adaptacja do zmieniających się uwarunkowań wydaje się naturalna. Przy innej okazji badaczka wskazuje także na złożoność interpretacji pozycji aktora o statusie gwiazdy, wymagającego wielopłaszczyznowego podejścia w zakresie historii i teorii cywilizacji²⁰. Przywołując Edgara Morina, wylicza aspekty niezbędne do zaistnienia gwiazdy, m.in. miłość, urodę, młodość, piękno moralne i fizyczne. O idealnym pięknie fizycznym Modrzejewskiej zajmująco pisze Dobrochna Ratajczakowa. O pięknie duchowym aktorki przeczytać można w *Religijności Modrzejewskiej w świetle źródeł amerykańskich* pióra Alicji Kędziory.

Studia dotyczące Modrzejewskiej są jak odtwarzanie pajęczyny z porozrywanych dawno temu nici. Redaktorzy publikacji *Helena Modrzejewska. Materiały do badań nad życiem i twórczością aktora II połowy XIX*

¹⁹ I. Sławińska, dz. cyt.

²⁰ Taż, *Refleksja nad „mitem współczesnym” dziś i wczoraj* [w:] *Wśród mitów...*, dz. cyt., s. 23–24.

i początków XX wieku dziękują wszystkim Autorom trzynastu tomów „Arte et Ratione” za staranne, długotrwałe i skrupulatne budowanie życiorysu Modrzejewskiej, za szukanie nowych niteczek, dzięki którym poznajemy prawdziwy wizerunek najwybitniejszej polskiej szekspirystki, oparty na nowych źródłach i ich rzetelnej interpretacji.

Alicja Kędziora, Emil Orzechowski

Kraków lat 60., Warszawa lat 70., Londyn lat 80. XIX wieku, miasta i miasteczka Ameryki, metropolie i prowincja Stanów Zjednoczonych. Każdy z tych ośrodków i wiele innych, tutaj niewymienionych, z własnym DNA – świadomą bądź intuicyjną polityką kulturalną, historyczną i ekonomiczną, z własną cenzurą, władzami, kreatorami przestrzeni społecznej i towarzyskiej – miały swój udział w decyzjach i wyborach Modrzejewskiej na różnych płaszczyznach. Stosowane przez badaczy metody dotyczące szeroko pojętego społecznego kontekstu badanej postaci, oparte na analizie subiektywnych samoświadectw, dokumentów osobistych, stojących nierzadko, jak w przypadku badania plotki środowiskowej, na granicy storytellingu, analizy prasoznawczej czy ikonograficznej, tworzą szerokie tło historyczne działalności aktorki.

Ze Wstępu

ISBN 978-83-8138-728-6

<https://akademicka.pl>

Fundacja Wspierania Badań
nad Życiem i Twórczością
Heleny Modrzejewskiej
Pracownia Dokumentacji
Życia i Twórczości Heleny Modrzejewskiej
Uniwersytetu Jagiellońskiego

